

**БОЛОВСРОЛ, ШИНЖЛЭХ УХААНЫ ЯАМ
БОЛОВСРОЛЫН СУДАЛГААНЫ ҮНДЭСНИЙ ХҮРЭЭЛЭН**

**СУРГАЛТЫН ТОЛЬ БИЧИГ
МОНГОЛ-ТУВА
ТУВА-МОНГОЛ
Хүн ба орчин I-V анги**

**ӨӨРЕДИЛГЕНИЦ ТОЙЛУ БИЖИИ
МООЛ-ТЫВА
ТЫВА-МООЛ
Кижиг болгаш хүрээлэл I-V анги**

Улаанбаатар

2023 он

Өмнөх үг

Сурагч танд монгол-тува, тува-монгол хэлний сургалтын толь бичгийг сайжруулан хүргэж байгаадаа баяртай байна. Уг сургалтын толь бичиг нийт 1525 орчим үг хэллэгтэй. Эдгээр үгсийг I-V ангийн байгалийн ухааны хичээлийн сурах бичгээс түүж, монгол хэлээс тува хэл рүү хөрвүүлсэн болно.

Энэхүү толь бичиг нь 2021 онд анх удаа гарч тодорхой хугацаанд туршиж, сайжруулах санал авсны дагуу дахин хэвлүүлэн та бүхэнд хүргүүлж байна.

Сурагч та сургалтын толь бичгээ идэвхтэй ашиглаж, хичээлдээ шамдан суралцаарай.

ТАНД АМЖИЛТ ХҮСЬЕ.

БШУЯ, Боловсролын судалгааны үндэсний хүрээлэн

Та толь бичгийг ашиглахдаа дараах зүйлсийг анхаараарай

Сургалтын толь бичиг ашиглахдаа дараах зөвлөмжтэй танилцаарай.
Үүнд:

- ✓ Толь бичгээс үг хайхдаа цагаан толгойн үсгийн дарааллаар хайгаарай.
- ✓ Зарим үгийг сурах бичигт байгаа холбоо үгээр нь оруулж, толгой үгийг нь тусад нь орчуулав. Жишээлбэл, *зөв – чөл, зөв биш гурвалжин – чөл эмес үш-булуңчук.*
- ✓ Орчуулсан үгийн ойролцоо утгыг таслалаар (,) тусгаарласан. Жишээ нь, *зам хөндлөн гарах – орукту доора кежер, орук кежер.*
- ✓ Дуудлага, бичлэг адил боловч өөр утга бүхий үгсийг цэгтэй таслалаар (;) тусгаарлаж, тоогоор дугаарласан. Жишээ нь, *хиллэх – 1. салмаан көөр; 2. киллээр, кызыгаарлаар.* Монгол хэлээр оруулсан жишээг үзээрэй. Жишээ нь, *ичих – 1. хүн ичих – ыядыыр; 2. баавгай ичих – ижээр.*
- ✓ Зарим үгийг тайлбартай дугуй хаалтад авсан. Жишээ нь, *гол – өзек (лааның өзээ).*
- ✓ Зарим үгийг хэлж заншсан хэллэгээр нь хэвээр үлдээсэн. Жишээ нь, *агаарын хэм – агаарның градузу, амин дэм – витамин.*

А

ааруул
ааруулын үйрмэг
аварга
аварга биетэй амьтан
аварга том
авхаалжтай
агаар мандал
агаар
агаарын бохирдол
агаарын хэм
агаарын чийгшил
агуй
агуйн хана
агших
адгуулах
аж ахуй
ажиглалт
ажиглах
алдаа
алдар гавьяа
алжаал
алхам
алхах
амин чухал
амин дэм
амьдрал
амьдралын орчин
амьдралын эргэлт

амьсгаа
амьсгалах
амьтан
амьтны олдвор
амьтны хөдөлгөөн
ан гөрөө
ан хийх
ангаахай
анги танхим
ангийн булан

ааршы
ааршының хоюу
сүрлүг улуг
сүрлүг улуг боттуг амытан
сүрлүг улуг
шимченгир
агаар мандал
агаар
агаарның хирлениишкини
агаарның градузу
агаарның шыгы
куй
куйнуң ханызы
чыырлыыр
малдаар
аж ахуй
кичээнгейлиг көөрү, эkitир көөрү
кичээнгейлиг көөр, эkitир көөр
частырыг
алдар хавыяа
шылаашкын
базым
кылаштаар
эң-не чугул
витамин
амыдырал
амыдырал хүрээлели
амыдыралдың дескинчээ,
чуртталганың дескинчээ
тыныш
тынар
амытан
амытанның тывыжы
амытанның шимчээшкини
аң куш
аң аңнаар
аазатпай
анги танхим
ангиниң булуңу

анхаарал
анхаарал төвлөрөл
анхаарах
ангилах
ангир
араг яс
араг
ардын урлаг
арьс
арьс хуурайших
арц
арчилах
аргаль
атар газар
атгах
ахар сүүл
ахуй амьдрал
ач холбогдол
ашиг орлого
ашиг шим
ашиг шимтэй
аюул
аймхай

кичээнгей
кечээнгей чыыры
кичээнгейге алыр
ылгаар
аңгыр
дизиг сөөк
арык
араттың уран чүүлү
кеш
кеш кургаар
артыш
арчылаар
аргар
кур чер
адыштаар
коңгудак
амыдырал-агый
ажык-дуза
ажык-орулга
ажык-шиме
ажык-шимелиг
айыыл
кортук

Б

баашлах
бага үд
багаж
багаж зэвсэг
багана
баганан диаграмм
байгаль
байгалийн дурсгалт газар
байгалийн нөөц газар
байгалийн онцлог
байгаль орчин
байнгын шүд
байр оромж
байрлал
баримжаа

баашылаар
бичии дүъш
сайман
чепсек
багана
багана диаграмм
бойдус
бойдустуң тураскаалдыг чери
бойдустуң курлавыр чери
бойдустуң ончагайы
бойдус хүрээлели
сөөк диш, турум диш
оран-сава
туруш
баримжаа

баримт
баруун хагас
баталгаажуулах
бахархах
баян тансаг
бие бялдар
бие
биеийн жин
биеийн өндөр
биеийн өсөлт
биеийн тамир
биеийн эсэргүүцэл
билиг сургаал
бичиг соёл
боловсруулах
бослого
бөгтгөр
бөмбөлөг
бөмбөрцөг
бөө мөргөл
бөхөн
бугалга
булчин
буруу үйлдэл
бургас
бутлах
бутрах
бугуй
буудай
буулт хийх
бүдүүвч
бүс
бүс бүслүүр
бүсэлхий
бэлчих
бэлчээр
бэхжилт

баримт
барыын чарты, оң чарты
бадыткаар
чоргаарланыыр
бай шыырак
соксу, мага-бот
мага-бот
мага-боттуң салмаа
мага-боттуң бедии
мага-боттуң өзүлдези
күш-дамыр
мага-боттуң удурланыышкыны
билиг сургаал
бижик соёл
болбасырадыыр
тура халыышкын
бүкүр
шаар
бөмбүрзек
хам чүдүлге
бөген
билек
булчуң, шынган
буруу чорук
тал
үүредиир, хоюглаар, оонактаар
быдыраар, тараар
билек
тараа быдаа
дүжүп бээр
сома чурук
кур
кур куржаңгы
курлак
оъттаар
одар
быжыглаашкын

Г

гавал
гадаад
гадаад төрх
гадарга
газрын гадарга
гал
гал түймэр
галч
галуу
гаралтай
гарыг атгах
гарц
гаршуулах
гацуур
гишүүд
гол
гол горхи
голдох
голлох
гоо сайхан
гөхөл
гувчуур
гуниглах
гурил
гурилан бүтээгдэхүүн
гуу жалга
гуужих
гүйх
гүрвэл
гэдэс
гэдэс зангирах
гэмших
гэр бүл
гэр бүлийн гишүүн
гэрийн тэжээмэл амьтан
гэрлийн багц
гэрлийн багцын өргөн
гэрлийн бүрхүүл
гэрлийн ойлт

баштың сөөгү
чаштыыкы
чаштыы түрү
чаштыы талазы, кадары
черниң кыры
от
өрт
одагжы
кас
уктуг
холду адыштаар
кежер чер, үнер чер
холга өөредиир
шиви
кежигүннер
1. хем; 2. өзек (лааның өзээ)
хем суг
өзектелиир
өзектээр
чараш чаагай
саңмай
төлевир, дадывыр
муңгараар
кулур
кулурнан кылган кылыг
чик, чоога
дүжер
чүгүрер
келеске
ижин
ижин дүглүүр
кемсинер
өг-бүле
өг-бүле кежигүнү
өгнүң азырал амьтаны
херелдиң мөөңү
херелдиң мөөңүнүң дооразы
херелдиң бүргүүлү
херелдиң ойсууру

гэрлийн өргөн
гэрлийн цацраг
гэрлэн дохио
гэрэл ойх
гэрэл үүсгэгч
гэрэл
гэрэлтүүлэг

херелдиң дооразы
херел чажыышкыны
херелдиг дохио
херел чандырлыыр
херел үндүрүкчү
херел
чырыткы

Д

давтагдах
давтагдашгүй
давхих
давшлах
давхцуулах
дадал хэвшил
дайжих
дайлах
далай
дал
далайд гарцгүй
далайн төвшин
далайн төвшнөөс доош
далайн төвшнөөс дээш
дамжуулагч
дамнуурга
дардас
дарлах
дархан цаазат газар
дасан зохицох
дасгал
дахин ашиглах
дахин боловсруулах
долооон бурхан
доод
дохио зангаа
дохио
дөрвөн улирал
дугтуй
дугуйлан
дун

катапаттынар
катапаттынбас
шавар
таварыыр, дайрар
катташтырар
дадыгыышкын
ойлаар, дезер
тоор, хүндүлээр
далай
чарын
далай куду орук чок
далай деңнели
далай деңнелинен куду
далай деңнелинен өрү
дамчыдыкчы
эгиннээш, эгин
базыышкын
дарлаар, бастыыр
камгалалдыг чер
ижигер
онаалга
дагын ажыглаар
дагын болбасырадыыр
чеди бурган
адаа, алды
имнежири
имнежилге
дөрт үе
чагаа хавы
дугуйлан
чирвеш

дунд
дунд зэрэг
дунд зэрэг хэрэгжих
дунд хуруу
дунд чөмөг
дурсгалт
дүрэм
дүрэм баримтлах
дүрс
дүрслэх
дэг
дэгдээхий
дэл
дэлгэц
дэвших
дэлхий
дэлхийн дайн
дээд
дээдлэх

ерөнхийлөгч
ер нь
ерөөл
ерөөх
ес
еэвэн

заавар
завсарлагаан
загвар
задгай
задрах
зайлашгүй
залгамжлагч
залгих
зам
зам хөндлөн гарах
замын гарц

ортузу, ортаа
ортумак
ортумак боттаныр
ортаа мерген, ортаа эргек
ортаа чилиг
тураскаалдыг
дүрүм
дүрүм тудар, дүрүмнү сагыыр
дүрзү
дүрзүлээр
чурум
давыырак
чел
арын
депшиир
делегей
делегейниң дайыны
дээди
дээдилээр, хүндүлээр

Е

төрениң баштыңы
чер-ле
йөрээл
йөрээр
тос
еэвэн

З

саавыр
чапсар
майык, үлегер
чадагай, ажык
частыыр
чайлаш чок
өвлекчи, салгакчы
сыырап
орук
орукту доора кежер, орук кежер
орук кежи

замын уулзвар
замын хөдөлгөөн
зан чанар
зангах

зангидах
засвар
захиргаа
зохистой хооллолт
зовхи
зочломтгой
зоригтой
зорчигч
зөвлөгөө
зөвлөмж
зөвшилцөх
зөөлөвч мөгөөрс
зөндөө
зөрчил
зугтах
зурам
зулзага
зүлэг
зүтгэх
зүүн хагас
зэлүүд газар
зэрэгцээ

орук белдири
оруктуң шимчээшкини
аажы-чаң
холу билен имнээр, холунан
аайтыыр
доңнаар, дүүр
септелге
чагырга
шын чемнениири
зовхи
хүндүлээчел
чүректиг, дидим
чоругжу
чөвүлөмчи
сагыг
чөпшээрежиир
чымчадыыр мөгөөрс
көвей, аажок, этчок
чурум үрээшкини
ойлаар
өрге
чаш төл
ширик
чүткүүр
чүүн чартыы
ээн чер
чергелешкек

И

идэвх
идэвхтэй
идэш тэжээлийн хэлхээ
илчлэг
илэрхийлсэн үг хэллэг
илэрхийлэх
их бие
их үйлс
ихэс
ичих
иш

идепкей
идепкейлиг
чем хүнезинниң дизи
шынар
илереткен сөс домак
илередиир
улууг мага-бот
улууг үүлө
соо, уруг сыртыы
1. кижиг ыядыыр; 2. адыг ижээр
сып, сывы

Л

лам
луужин

лама
чүк аайтыкчы

М

малтах
махчин
материал
металл
мөнгөн тэмдэгт
мөндөр
мөнхлөх
мөлхөх
мөр
мөрөө хавчих
мөч
мөчир
мэдрэх
мэдээ түгэх
мэлхийн зам
матрын зам
мэргэжил
мэтгэлцэх
муруй

казар
эътсек
материал
металл
саазын теңге
мөндүр
мөңгөлээр
үңгөлээр
эгин
эктин кызар
үе
будук
медерээр
медээ тараар
паганың оруу
матарның оруу
мергежил
маргыжар
ээр

Н

навч
найрсаг
нар
нарс
нарны гэрэл
нарны тусгал
нас
наслалт
насны ангилал
намаг
нам

калбы
эвилең
хүн
терек
хүннүң херели
хүн дээр чер
чаш, назын
чажаары
чаштың бөлүү
үлчү
чавыс

нахиа
нийгмийн ажилтан
нийгэм
нийтийн бие засах газар
нийтлэг
нилээд
нисэх
нимгэн
ногооны талбай
ноёрхол
ноогдол
ноогдох
нозоорох
нохойн хошуу
нөлөө
нөлөөлөх
нөхөрсөг
нум
нуман судал
нураах
нугарах
нутаг
нутгийн алдартнууд
нуур
нуур цөөрөм
нуга
нүүдэл
нүд
нүүрс хүчлийн хий
нэгдсэн эмнэлэг
нэгтгэх
нэрвэгдэх
нэрэмжит газар
нэхмэлийн утас
нягтлах

кустуг
нийгэмниң ажилдакчызы
нийгэм
ниитиниң чиигээр чери
чаңгыс аай, дөөй
нелээн
ужар
чуга
ногаа шөлү
нойуургал
үлеш, үлүг
үлээжиир
уйгузураар
ыт-кады
нөлөө, салдар
нөлөөлээр, салдар чедирер
өөрсүрек
ча
ча судал
нурадыыр, бузар
нугураар, ээрейер
чурт
чурттуң алдарлыг улустары
хөл
хөл хөөлбек
алаак
көш
карак
нүүрс хүчилдиң хейи
улуғ эмнелге
каттыштырар
таваршыыр
аттыг чер
негиир дасын
ылавлаар, хынаар

О

од түгэх
од

сылдыс четчиир
сылдыс

одны гэрэл
одны орд
одны өнгө
овоо
овоолох
ойлголт
ойлголцох
ойлгох
олдвор
омог
он тооллын шугам
он тоолол
онгон байгаль

онгон дагшин
онцлог
оролцоо
оролцох
орон байр
орчин
орчны температур

осол
Олон улсын байгууллага
оюун ухаан

сылдыстың херели
сылдыстың ордузу
сылдыстың өңү
оваа
оваалаар
билиишкин
билчиир
билир, угар
тывыш
сөөк аймак
чыл санаашкынның шугаму
чыл санаашкыны
үрелбээн бойдус, кижиг дегбээн
бойдус
ыдык
ончагай
киржилге
киржиир
оран сава
хүрээлел
хүрээлелдин градузу, кыдыы
араның градузу
озал-ондак
Көвей күрүнелер албан чери
оюун угаан

өв уламжлал
өвдөг
өвдөгний үе
өвдөлт
өвдөх
өвлөх
өвөг
өвөг дээдэс
өвөг эцэг
өвс
өвслөг
өвөрмөц
өвчүү

салгал дамчаан уламчылал
дискек
дискектин чүзү
аарышкы
аарыыр
өвлээр, салгап алыр
өгбе
өгбелер
өгбе-чакша
сиген
сигенниг
тускайлаң
төш

өдөр тутам
өдөр
өмнөд хагас
өндөг
өндөглөх
өөрчлөлт
өөрчлөх
өсөлт
өсөн үржих
өсгөгч шил

хүн бүрү, хүннүң
хүн
мурнуу чартыы
чумурга
чумургалаар
өскерилге
өскертиир
өзүлде
өзүп көвүдээр
өскүрер шил, улгаттырар шил

С

саахалт
саваа
савх
салбар
салхи
салхины зүг чиг
салаа
санал
санал хураалт
санамж
санамсаргүй
санхүү
сар
сарны мөчлөг
сарвуу
сарны хэлбэр
сарьсан багваахай
соёл
соёлын амьдрал
соёо
соёлох
солбилцол
сониуч
сор бүтээгдэхүүн
сорил
сормуус
соронз
соронзон карт

кожаа
савааш
савх
адыр, салбыр
салгын
салгынның уг-шии
адыр
санал
санал чыыры
сактыышкын
хенертен, билбейн
сан-хөө
ай
айның мөчлүү
сарваңгай
айның хевири
часкы
соёл
соёлдуң амыдыралы
1. азыг диш; 2. частып өзер
азыглаар
хыйышкаа
керекшил
шилиндек кылыг
хыналда ажыл
кирбик
сорунза
сорунза карт

сонирхох
сөрөг нөлөө
сөрөг
сөхрөх
судалгаа
судар бичиг
сулрах
сургамж
суут ухаан
суут хүн
суудал
суудлын даруулга бүс
сүм хийд
сүүдрийн хөдөлгөөн
сүүдэр
сүүн шүд
сэмхэн уйлах

сэргийлэх

сэргэн мандалт
сэтгэл ханамж
сэтгэхүй
сэрүүн бүс
сээр

тавхай
тал газар
тал хээр
талбай
талхлах
таних тэмдэг
тархи
тах соронз
тайга
тогтоц
тодорхой
тоймлон зурах
тойром

сонуургаар
багай нөлөө, багай салдар
багай, дедир, удур, каржы
1. шывайынга тулар 2. сөгедээр
судалгаа
судур бижик
кокшаар
сургумча
мерген угаан
чарлыг кижиг
олут
бастырыг кур, камгалал кур
сүме, хүрээ, хүрээ-хиит
көлеңгиниң шимчээшкини
көлеңги
дижээр диш, чаш диш
ыт чок ыглаар,
билдирбейин ыглаар
серемчилээр, болгаар,
болгааныыр
сергеп мандыыры
сеткил ханыышкын
1. угаан, 2. бодал
сериин черлер
кендирбе

Т

буттуң таваа
шөл чер
ээн чер
шөл
далгачыыр
таныыр демдек
мээ
дага сорунза
тайга
бүдүш
тодаргай, илээ
долбарлап чуруур
арал, ортулук

толбо
толгод
томилох
тор
торон судал
тосгон
тохиолдол
тохой
тохуурхах
төмөр
төмрийн үртэс
төрийн бэлгэдэл
төрсөн нутаг
тулах
тулгуур
тунадас
тунхаглах
туршилт
тусгаар тогтнол
тусгаарлагч
тухайлбал
түгэх
түлхэн унагаах
түлхэх
түрс
түрэмгий
тэмдэглэл
тэмдэглэл хөтлөх
тэмтрэх
тэмцэгч
тэнгэр
тэнгэрийн заадас
тэнүүчлэх
тэргэл сар

тэтгэвэр

угийн бичиг
угсаатан

толбо
дөң, тей
томуйлаар, каар
тор
тор судал
суур
таварылга
шенек
электээр
темир
темирниң үртүзү
төрениң билекдили
төрээн чурт
тулар, дөмээр
чөленчи
шык
тунхуклаар
туршилт, шенелде
бот догуннаашкын
тускаарлыкчы
чижээзи, тодарадыырга
делгерээр, тараар
идип дүжүрер
идер
үүргене
мундас, каржы
демдеглел
демдеглел бижиир
карбаданыыр, суйбаныыр
демисекчи
дээдис
дээдистиң тии
тениир, кезиир
бүдүн ай, он бештиң айы, айдың
ай
тетгивир

ук дөстүң бижи
сөөктер

у

удам
уйлах
улирлын өөрчлөлт
улс эх орон
улс
улсын хил
улиас
умай
ураг
урагшлах
уран гимнастик
ургамал
ургамлын идэштэн
ургамлын тос
ургамлын үр
ургац
урьдчилан сэргийлэх
ус
усалгаа
усалгааны сав
усны түвшин

уул
уул уурхай
уур
уурших
уусах
ууц
уушиг
учир шалтгаан
уялдаа холбоо

үдшийн бүрий
үе мөч
үер
үзэгдэл
үзэл бодол
үзэсгэлэнт газрууд
үйл хөдлөл

ук, ук дөс
ыглаар
үе өскерлишкени
улус ие чурт
улус
күрүне килизи
терек
сава
үрезин, үре
бурунгаарлаар
уран гимнастик
үнүш
үнүштен чемненикчи
үнүштүң үзү
үнүштүң үресини
дүжүт
баш удур серемчилээр
суг
суглаашкын, суггарылга
суглаар сава
сугнуң деңнели, сугнуң турар
хемчээли
даг
даг уургайы
бус
бусталыыр
сиңер
ужа
өкпе
ужур чылдагаан
баглашкан холбаг

Ү

кежээки имир
үе чүс
үер
көргүзүг, болуушкун
үзел бодол
чараш черлер
шимчээшкин, кылдыныг

үйлдвэр
үйлдвэрлэх

үйлчилгээ
үйлчилгээний газрууд
үйлчлэгч
үйрмэг
үндэс
үндэсний тусгаар тогтнол
үндэстэн
үнэ цэнэ
үр дүн
үр
үр боловсрох
үр тогтох
үр соёолох

үр тариа
үр тархалт
үр төл
үр шим
үржлийн эрхтэн
үүр
үүрийн гэгээ
үүрэг
үржих
үсрэх
үлд өвс

үлетпүр, үйлдвэр
бүдүрер, бүдүрүп үндүрер,
кылыр
үйлчилгээ
үйлчилээр черлер
үйлчиликчи, аштакчы
хоюг, үүрмек
дазыл
чоннуң бот догуннаашкынны
үндестеннер, чоннар
үнези
үре-түңнел
үрезин
үрезин быжар
үрезин доктаар
үрезин соёолаар, үрезин
шымырайар
үрезин тараа
үрезин тараары
үре-төл
үре-шиме
өзер эрхтэн
даң
даң чырыы
үүрге, хүлээлге
көвүдээр
халдыыр, шураар
чылан уязы

Х

хавирга
хавирган сар
хадаах
хадгаламж
хадгаламжийн дэвтэр
хадгалах
хадгалах нөхцөл
хадгалах хугацаа
хад
хадны зураг

ээги
ээги ай, чартык
чаңгыргаландыр
шыгжамыр
шыгжамыр дептери
шыгшаар
шыгшаар байдалы
шыгшаар хуусаа
хая
хая чуруу

хазгай	хыйыр, дыртык
хайрга	сай
хайрга чулуу	сай даш
хайрцаг	хааршак
хайлаас	ыргай
хал	хала
халтай	халалыг
халуун хэмжигч	халыын хемчиир шил
хальтирах	таяр
халуун	1. изиг (изиг, соок);
	2. халыын (кижи халыыраар)
хамгаалах	хамгаалаар, камгалаар
хамтын амьдрал	кады чуртталга
хараа	көрүг
харгис, хэрцгий	каржы
харилцаа	харылзаа
харилцах	харылзажыыр
хариуцлага	харыысалга
харшил	харшил
харанхуй	хараңгы
хар сүүлт	хара кудурук
хатуу төлөв	кадыг байдал
хатуу	кадыг
хаягдал	хыынды
хавтас	каптасын
хайнга	керекке албас
хий	хей
хийжүүлсэн ундаа	хейлиг суксун
хийн төлөв	хей байдал
хил	кили, кызыгаар
хилийн багана	килиниң баганазы, кызыгаарның баганазы
хилийн баганын зураг	кызыгаарның баганазының чуруу
хиллэх	1. салмаан көөр; 2. килилээр, кызыгаарлаар
хилс хэрэг	кылбаан херек, хилс херек
хичээл	кичээл
хичээлийн хэрэглэл	кичээлдиң херексели
хичээлээс гадуурх ажил	кичээлден чашкаар ажил
хог хаягдал	хок калдык
хойд хагас	соңгу чартыы

холбоо хамаарал
холбоо
хоморго
хоол
хоолны дуршил
хоолой зангирах
хор уршиг
хос хосоороо
хохирох
хоч
хошигнох
хөгжих
хөдөлмөр
хөдөлмөрлөх

хөнгөн цагаан
хөндий
хөрс
хөрш орон
хөрөөдөх
хөшөө дурсгал
хөшүүрэг
хуайс
хуваарь
хувирал
хуванцар
хувцас
хувь хүн
хур тундас
хуримтлуулах
хуруу
хурууны хээ
хуяг дуулга
хучих
хутгуур
хуш
хун
хүзүү
хүй
хүйн гогцоо
хүйтэн бүс

холбаа хамаарылга
холбаа
камап аңнаары
чем, аъш-чем
чемнениир дура
боостaa дүглүүр
хора уржук
ийи ийинен
когараар
кочу
баштактаар
хөгжүүр
күш-ажыл, ажил-иш
ажылдаар, ажил-иш кылыр,
ижениир
ак халай
ишти хос
хөрзүн
кожаа оран
кирээдээр
көжээ тураскаал
хөшүүрэг
шарлан
хуваарь
өскерлишкин
хуву, пиивир
хеп
хуу кижиг
шык
чыыр
эргек
эргектиң кээзи
камгалал хеп
бүргээр, шывар, шуглаар
былгааш
пөш
ак куу
моюн
кин
киндик
соок черлер

хүлэмж талбай
хүн төрөлхтөн
хүнс
хүнсний ногоо
хүрэл
хүрэлцээ
хүрэлцээгүй
хүсэл сонирхол
хүүхэлдэй
хүч
хүчил төрөгч
хүчирхэг
хүчтэй салхи
хэвших
хэврэг
хэрэгжих
хэрэглэх
хэрэгцээ
хэлбэр
хязгаар
хязгаартай
хялгас
хямд
хялбар

шывыглыг ногаа шөлү
кижи төрөлгөтөн
хүнезин
хүнезин ногаазы
хүлөр
чедимче
чедимче чок, чедишпес
күзел сонуургал
күүкүлдээ
күш
хүчил төрөгч
күштүг
күштүг салгын
дадыгар
хээрек
боттаныыр
хереглээр
хереглээшкин
хевир
кызыгаар
кызыгаарлыг
хыл
чиик
амыр

Ц

цаг агаар
цаг тооны бичиг
цагийн хуваарь
цагаан түрүү
царцаа
цасан шуурга
цахилгаан
цочир хүйтрэх
цочрох
цоорох
цөмрөх
цөөрөм
цэс
цэмцгэр

шаг агаар
чыл санаашкынның чурагайы
шаг хуваалдазы
ак чечек
шерги
дүвү
сайгылгаан
хенертен соор
адаланыыр
ойлуур
сөмүрлүүр
хөөлбек
цэс
шевер

цэх нуруу

цээж

цээжний хэнхэрцэг

цухуйх

коо оорга, сыра оорга, декси
оорга

хөрөк

хөрөктің хозу

хараалдаар, бакылаар

Ч

чагт

чагтлах

чадал

чалчаа

чамин

чанар

чанга

чарга

чармайх

чацаргана

чийг

чийгийн улаан

чийдэн

чимээ

чих

чихэр

чихэрлэг

чичиргээ

чичрэх

чигчий бүүвэй

чоно

чөмөг

чөтгөр

чыкта

чыкталаар

шыдал

ааспырык

каас, коюу

шынар

дыңзыг

шана

кичээниир

чыжыргана

шык

шыйлаашкын

шиидиң, херел

дааш

кулак

чигир

чигирзиг

сирлээшкин

сирлээ

бичии бүүвей

бөр

чилиг

аза, гоош

Ш

шавж

шахагдах

шаталт

шатах

шатамхай

шийдвэр

шингэн

курт

чыгажыыр

өрттенишкин

өрттениир

өрттениичел

шиитпир

суук

шингэрэх
шинж тэмдэг
шинэхэн суулгасан ургамал
шавар
шогших
шон
шошго
шөнтөг
шөрмөс
шулуун соронз
шуу
шуудан
шүүгч цаас
шүлхий
шүтэх
шүүслэг навчтай ургамал

суукталыыр
шинчи демдек
чаанан олурткан үнүш
балгаш
шокшуур
шоң
хайык
шүншүгүр
сиир
декши сорунза, коо сорунза
кыр сөөгү
шуудан
шүүр саазын
шүлегей
чүдүүр
сүүзүннүг калбылыг үнүш

Э

эв нэгдэл
эвлэлдэн нэгдэх
эвсэг
эгэм
эд хогшил
ээлдэг
эмийн ургамал
эмэг эх
эмч
эмч домч
энхийг сахиулах
эргэх
эргэх өөрчлөлт
эрдэс бодис
эрүү шүүх
эрүүл
эрүүл мэнд
эрүүл хүнс
эрүүл чийрэг
эрх
эрхий
эрэмбэлэх

эп каттыжыышкын
эвлежип каттыжар
эптиг
довшулуур сөөк
эт-хокшул
эвилең ээлдек
эм сиген
эне
эмчи
эмчи домчу
тайбың чорукту сагыдар
долганыр, эглиир, дескинер
эглиир өскерлиишкиннер
эрдэс бодис
эриидээшкин, эриидеп шүүр
кадык
кадыкшыл
кадыкка эки хүнезин
кадык шыырак
эрге
улуг эргек, матпаадыр
эрэмбэлээр

эрхшээл
эх дэлхий
эх орон
эсрэг тэсрэг

эргезинге турары
ие делегей
ие чурт
удур-дедир

Я

явган
явган суух

ягаан
ядам хуруу
ядаргаа
ядуу
ялгаа
ялгах
ялгас
ямбатай
янгир
яндан
яр
яргалах
яргуй
ярих
ясархаг

чадаг
чадаг олулар, бут кырынга
олулар
оошку
оваа шиижөң
ядаргаа
ядыы
ылгал
ылгаар
мыяк
хөңнү улуг, ямбылыг
те чуңма
яндан
ыяштың уру
эриидээр
хек-даван
хоочулажыыр
сөөккүр

ӨӨРЕДИЛГЕНИҢ ТОЙЛУ БИЖИИ
ТЫВА-МООЛ
Кижн болгаш хүрээлел
I-V анги

СУРГАЛТЫН ТОЛЬ БИЧИГ
ТУВА-МОНГОЛ
Хүн ба орчин
I-V анги

А

аажы чаң
аазатпай
аарышкы
аарыыр
ааршы
ааршының хоюу
аас
ааспырак
агаар
агаар мандал
агаар, шаг агаар
агаарның градусу
агаарның хирлениишкини
агаарның шыгы
адаа, алды
адаланыыр
адыр, салбыр
адыр
аж ахуй
ажык-дуза
ажык-орулга
ажык-шиме
ажык шимелиг
ажылдаар, ажил-иш кылыр, ижениир
аза, гоош
азыглаар
ай
айның хевири
айыыл
ак халай
алдар хавьяа
ак чечек
алаак
амыдырал-агый
амыдырал
амыдыралдың хүрээлели
амыдыралдың дескинчээ, чурталганың
дескинчээ
амыр

зан чанар
ангаахай
өвдөлт
өвдөх
ааруул
ааруулын үйрмэг
ам
чалчаа
агаар
агаар мандал
агаар, цаг агаар
агаарын хэм
агаарын бохирдол
агаарын чийгшил
доод
цочрох
салбар
салаа
аж ахуй
ач холбогдол
ашиг орлого
ашиг шим
ашиг шимтэй
хөдөлмөрлөх
чөтгөр
соёолох
сар
сарны хэлбэр
аюул
хөнгөн цагаан
алдар гавьяа
цагаан түрүү
нуга
ахуй амьдрал
амьдрал
амьдралын орчин

амьдралын эргэлт
хялбар

амытан
амытанның тывыжы
амытанның шимчээшкини
анги танхим
ангиниң булуңу
аң аңнаар
аң куш
араттың уран чүүлү
аңгыр
арал, ортулук
арык
арын
артыш
аргар
арчылаар
аттыг чер

амьтан
амьтны олдвор
амьтны хөдөлгөөн
анги танхим
ангийн булан
ан хийх
ан гөрөө
ардын урлаг
ангир
тойром, арал
араг
дэлгэц
арц
аргаль
арчилах
нэрэмжит газар

Б

баашылаар
багай нөлөө, багай салдар
багай, дедир, удур, каржы, казыыр
багана диаграмм
багана
баглашкан холбаг
бадыткаар
базыышкын
базым
балгаш
бай шыырак
баримжаа
баримт
барыын чартыы
бастырыг куру, камгалал куру
баш удур серемчилээр,
баш удур болгааныыр
баштактаар
баштың сөөгү
бижик соёл
билиг сургаал
билиишкин

баашлах
сөрөг нөлөө
сөрөг
баганан диаграмм
багана
уялдаа холбоо
баталгаажуулах
дардас
алхам
шавар
баян тансаг
баримжаа
баримт
баруун хагас
суудлын даруулга бүс

урьдчилан сэргийлэх
хошигнох
гавал
бичиг соёл
билиг сургаал
ойлголт

билчиир
дүъш
бичии бүүвей
бойдус хүрээлели
бойдус
бойдустуң курлавыр чери
бойдустуң ончагайы
бойдустуң тураскаалдыг чери
болбасырадыыр
бооста дүглүүр
бот догуннаашкын
боттаныыр
бөген
бөмбүрзек
бөр
булчуң, шынган
бурунгаарлаар
буруу чорук
будук
бус
бусталыыр
бүдүн ай, он бештиң айы, айдың ай
бүдүрер, бүдүрүп үндүрер, кылыр
бүдүш
бүргээр
бүкүр
быдыраар, тараар
быжыглаашкын
былгааш

ойлголцох
бага үд
чигчии бүүвэй
байгаль орчин
байгаль
байгалийн нөөц газар
байгалийн онцлог
байгалийн дурсгалт газар
боловсруулах
хоолой зангирах
тусгаар тогтнол
хэрэгжих
бөхөн
бөмбөрцөг
чоно
булчин
урагшлах
буруу үйлдэл
мөчир
уур
уурших
тэргэл сар
үйлдвэрлэх
тогтоц
хучих
бөгтгөр
бутрах
бэхжилт
хутгуур

В

витамин

амин дэм

Д

дааш
даг уургайы
даг
дага сорунза
дагын ажыглаар

чимээ
уул уурхай
уул
тах соронз
дахин ашиглах

дагын болбасырадыр
дадыгар
дадыгышкын
дазыл
далай деңнели
далай куду орук чок
далай
далайның деңнелинен куду
далайның деңнелинен өрү
далгачыыр
дамчыдыкчы
даң чырыы
даң
дарлаар, бастыыр
декши сорунза, коо сорунза
делгерээр, тараар
делегей
делегейниң дайыны
депшиир
демдеглел бижиир
демдеглел
демисекчи
дижээр диш, чаш диш
дизиг сөөк
дискектиң чүзү
довшулуур сөөк
долбарлап чуруур
долганыыр, эглиир, дескинер
доңнаар, дүүр
дөң, тей
дөрт үе
дугуйлан
дүвү
дүжер
дүжүп бээр
дүжүт
дүрүм тудар, дүрүмнү сагыыр
дүрүм
дүрзүлээр
дыңзыг
дээди

дахин боловсруулах
хэвших
дадал хэвшил
үндэс
далайн төвшин
далайд гарцгүй
далай
далайн төвшнөөс доош
далайн төвшнөөс дээш
талхлах
дамжуулагч
үүрийн гэгээ
үүр
дарлах
шулуун соронз
түгэх
дэлхий
дэлхийн дайн
дэвших
тэмдэглэл бичих
тэмдэглэл
тэмцэгч
сүүн шүд
араг яс
өвдөгний үе
эгэм
тоймлон зурах
эргэх өөрчлөлт
зангидах
толгод
дөрвөн улирал
дугуйлан
цасан шуурга
гуужих
буулт хийх
ургац
дүрэм баримтлах
дүрэм
дүрслэх
чанга
дээд

дээдилээр, хүндүлээр
дээдис
дээдистиң тии

дээдлэх
тэнгэр
тэнгэрийн заадас

И

идепкей
идепкейлиг
идер
идип дүжүрер
ие делегей
ие чурт
ижигер
ижин
ижин дүглүүр
ижээр
изиг, халыын
ийи ийинен
илередиир
илереткен сөс домак
имнежири
имнежилге
ишти хос

идэвх
идэвхтэй
түлхэх
түлхэн унагаах
эх дэлхий
эх орон
дасан зохицох
гэдэс
гэдэс зангирах
ичих
халуун
хос хосоороо
илэрхийлэх
илэрхийлсэн үг хэллэг
дохио зангаа
дохио
хөндий

Й

йөрээл
йөрээр

ерөөл
ерөөх

К

каас, коюу
кады чуртталга
кадыг байдал
кадыг
кадык шыырак
кадык
кадыкка эки чем
кадыкшыл
казар
калбы

чамин
хамтын амьдрал
хатуу төлөв
хатуу
эрүүл чийрэг
эрүүл
эрүүл хүнс
эрүүл мэнд
малтах
навч

каржы	харгис, хэрцгий
камап аңнаар	хоморго
камгалаар	хамгаалах
камгалал хеп	хуяг дуулга
камгалалдыг чер	дархан цаазат газар
карбаданыыр, суйбаданыыр	тэмтрэх
каптасын	хавтас
карак	нүд
кас	галуу
катапаттынар	давтагдах
катапаттынбас	давтагдашгүй
каттыштырар	нэгтгэх
кежер чер, үнер чер	гарц
кежигүннер	гишүүд
кежээки имир	үдшийн бүрий
керекке албас	хайнга
кемсинер	гэмших
кендирбе	сээр
келеске	гүрвэл
керекшил	сониуч
кеш кургаар	арьс хуурайших
кеш	арьс
кижи төрөлгетин	хүн төрөлхтөн
кили, хызыгаар	хил
килиниң баганазы, кызыгаарның баганазы	хилийн багана
кин	хүй
киндик	хүйн гогцоо
кирбик	сормуус
киржиир	оролцох
киржилге	оролцоо
кирээдээр	хөрөөдөх
кичээл	хичээл
кичээлден чашкаар ажил	хичээлээс гадуурх ажил
кичээлдиң херексели	хичээлийн хэрэглэл
кичээнгей чыыры	анхаарал төвлөрөх
кичээнгей	анхаарал
кичээнгейге алыр	анхаарах
кичээниир	чармайх
когараар	хохирох
кожаа оран	хөрш орон
кожаа	саахалт

кортук
кокшаар
коо оорга, сыра оорга, декси оорга
кочу
көвүдээр
көвүдээр эрхтэн
Көвей күрүнелер албан чери
көвей, аажок, этчок
көжээ тураскаал
көлеңги
көлеңгиниң шимчээшкини
көргүзүг, болуушкун
көрүг
көш
куй
куйнуң ханызы
кулак
кулур
кулурнан кылган кылыг
кур куржаңгы
курлак
кур чер
кустуг
курт
күзел сонуургал
күрүне килизи
күүкүлдээ
күш дамыр
күш
күш-ажыл, ажыл-иш
күштүг салгын
күштүг
кызыгаар
кызыгаарлыг
кызыгаарның баганының чуруу
кылбаан херек, хилс херек
кыр сөөгү
кээрек

аймхай
сулрах
цэх нуруу
хоч
үржих
үржих эрхтэн
Олон улсын байгууллага
зөндөө
хөшөө дурсгал
сүүдэр
сүүдрийн хөдөлгөөн
үзэгдэл
хараа
нүүдэл
агуй
агуйн хана
чих
гурил
гурилан бүтээгдэхүүн
бүс бүслүүр
бүсэлхий
атар газар
нахиа
шавж
хүсэл сонирхол
улсын хил
хүүхэлдэй
биеийн тамир
хүч
хөдөлмөр
хүчтэй салхи
хүчирхэг
хязгаар
хязгаартай
хилийн баганын зураг
хилс хэрэг
шуу
хэврэг

Л

лама

лам

М

мага-бот
мага-боттун удурланыышкыны
мага-боттуң бедии
мага-боттуң өзүлдези
мага-боттуң салмаа
майык, үлегер
малдаар
маргыжар
материал
медерээр
медээ тараар
мергежил
мерген угаан
металл
мөндүр
мөңгелээр
мундас, каржы
муңгараар
мурнуу ийи
мыяк
мээ

бие
биеийн эсэргүүцэл
биеийн өндөр
биеийн өсөлт
биеийн жин
загвар
адгуулах
мэтгэлцэх
материал
мэдрэх
мэдээ түгэх
мэргэжил
суут ухаан
металл
мөндөр
мөнхлөх
түрэмгий
гуниглах
өмнөд хагас
ялгадас
тархи

Н

негиир дасын
нелээн
нийгэм
нийгэмниң ажылдакчызы
ниитиниң чиигээр чери
ногаа шөлү
нойуургал
нөлөө, салдар
нөлээлээр, салдар чедирер
нурадыыр, бузар
нугурар

нэхмэлийн утас
нилээд
нийгэм
нийгмийн ажилтан
нийтийн бие засах газар
ногооны талбай
ноёрхол
нөлөө
нөлөөлөх
нураах
нугарах

О

оваа шиижөң
оваа
оваалаар
одагжы
одар
озал-ондак
ойлаар
ойлаар, дезер
ойлуур
олут
онаалга
ончагай
оң чартыы
оошкү
оран сава
ортаа мерген, ортаа эргек
ортузу, ортумак
ортумак боттаныыр
ортумак
орук белдири
орук кежи
орук
орукту доора кежер, орук кежер
оруктуң шимчээшкини
оюун угаан

ядам хуруу
овоо
овоолох
галч
бэлчээр
осол
зугтах
дайжих
цоорох
суудал
дасгал
онцлог
баруун хагас
ягаан
орон байр
дунд хуруу
дунд
дунд зэрэг хэрэгжих
дунд зэрэг
замын уулзвар
замын гарц
зам
зам хөндлөн гарах
замын хөдөлгөөн
оюун ухаан

Ө

өвлөкчи, салгакчы
өвлээр, салгап алыр
өгбе
өгбелер
өгбе-чакша
өг-бүлө кежигүнү
өг-бүлө
өгнүң азырал амытаны
өзектелиир
өзектээр
өзүлдө

залгамжлагч
өвлөх
өвөг
өвөг дээдэс
өвөг эцэг
гэр бүлийн гишүүн
гэр бүл
гэрийн тэжээмэл амьтан
голдох
голлох
өсөлт

өзүп көвүдээр
өкпе
өөрсүрек
өрт
өрттениichel
өрттениишкин
өрттениир
өрге
өскерлиишкин
өскертилге
өскертиир
өскүрер шил

өсөн үржих
уушиг
нөхөрсөг
гал түймэр
шатамхай
шаталт
шатах
зурам
хувирал
өөрчлөлт
өөрчлөх
өсгөгч шил

С

саавыр
саазын теңге
сагыг
сава
савааш
савх
сай даш
сай
сайгылгаан
сактыышкын
сайман
салгал дамчаан уламчылал
салгын
салгынның уг-шии
салмаан көөр, килилээр, кызыгаарлаар
санал чыыры
санал
сан-хөө
сарваңгай
саңмай
септелге
сергеп мандыыры
серемчилээр, болгаар, болгаандыраp
сериин черлер
сеткил ханыышкын
сигенниг

заавар
мөнгөн тэмдэгт
зөвлөмж
умай
саваа
савх
хайрга чулуу
хайрга
цахилгаан
санамж
багаж
өв уламжлал
салхи
салхины зүг, чиг
хиллэх
санал хураалт
санал
санхүү
сарвуу
гөхөл
засвар
сэргэн мандалт
сэргийлэх
сэрүүн бүс
сэтгэл ханамж
өвслөг

сиир
сиңер
сирлээр
сирлээшкин
соёл
соёлдуң амыдыралы
соксу, мага-бот
сома чурук
соңгуу чартыы
сонуургаар
сорунза карт
соо, уруг сыртыы
соок черлер
сөмүрлүүр
сөөк аймак
сөөк диш, турум диш
сөөккүр
сөөктер
суг
суглаар сава
суглаашкын, суггарылга
сугнуң деңнели, сугнуң турар хемчээли
судалгаа
судур бижик
сургумча
суук
суукталыыр
суур
сүме, хүрээ, хүрээ-хиит
сүрлүг улуг боттуг амытан
сүрлүг улуг
сүүзүннүг калбылыг үнүш
сылдыс четчиир
сылдыс
сылдыстың ордузу
сылдыстың өңү
сылдыстың херели
сып, сывы
сыырап

шөрмөс
уусах
чичрэх
чичиргээ
соёл
соёлын амьдрал
бие бялдар
бүдүүвч
хойд хагас
сонирхох
соронзон карт
ихэс
хүйтэн бүс
цөмрөх
омог
байнгын шүд
ясархаг
угсаатан
ус
усалгааны сав
усалгаа
усны төвшин
судалгаа
судар бичиг
сургамж
шингэн
шингэрэх
тосгон
сүм хийд
аварга биетэй амьтан
аварга том
шүүслэг навчтай ургамал
од түгэх
од
одны орд
одны өнгө
одны гэрэл
иш
залгих

Т

таваршыыр
таварылга
таварыыр, дайрар
тал
тайга
тайбың чорукту сагыдар
таныыр демдек
тараа
таяр
те чуңма
темир
темирниң үртүзү
тениир, кезиир
тетгивир
тодаргай, илээ
терек
токаш
толбо
томуйлаар, каар
тоор, хүндүлээр
тор судал
тор
тос
төлевир, дадывыр
төрениң баштыңы
төрениң билекдили
төрээн чурт
төш
тулар, дөмээр
тунхуклаар
тура халыышкын
тураскаалдыг
туруш
тускаарлыкчы
тускайлаң
туршилт, шенелде
тывыш
тынар
тыныш

нэрвэгдэх
тохиолдол
давшлах
бургас
тайга
энхийг сахиулагч
таних тэмдэг
быдаа
хальтирах
янгир
төмөр
төмрийн үртэс
тэнүүчлэх
тэтгэвэр
тодорхой
улиас
еэвэн
толбо
томилох
дайлах
торон судал
тор
ес
гувчуур
ерөнхийлөгч
төрийн бэлгэдэл
төрсөн нутаг
өвчүү
тулах
тунхаглах
бослого
дурсгалт
байрлал
тусгаарлагч
өвөрмөц
туршилт
олдвор
амьсгалах
амьсгаа

У

угаан, бодал
удур-дедир
ужур чылдагаан
уйгусураар
ук дэс бижии
ук, ук дэс
уктуг
улгаттырар шил
улуг мага-бот
улуг үүле
улуг эмнелге
улуг эргек, матпаадыр
улус ие чурт
улус
уран гимнастик
ужа
ужар

сэтгэхүй
эсрэг тэсрэг
учир шалтгаан
нозоорох
угийн бичиг
удам
гаралтай
өсгөгч шил
их бие
их үйлс
нэгдсэн эмнэлэг
эрхий
улс эх орон
улс
уран гимнастик
ууц
нисэх

Ү

үнүштөн чемненикчи
үе өскерлишкини
үе чүс
үер
үзел бодал
үйлчилгээ
үйлчилекчи, аштакчы
үйлчилээр черлер
үлетпүр, үйлдвэр
үлчү
үндестеннер, чоннар
үнүш
үнүштүң үзү
үнүштүң үрезини
үнэ цэнэ
үңгелээр
үре төл
үре түңнел
үрезин соёолаар, үрезин шымырайар

ургамал идэштэн
улирлын өөрчлөлт
үе мөч
үер
үзэл бодол
үйлчилгээ
үйлчлэгч
үйлчилгээний газрууд
үйлдвэр
намаг
үндэстэн
ургамал
ургамлын тос
ургамлын үр
үнези
мөлхөх
үр төл
үр дүн
үр соёолох

үрезин тараары
үрезин
үрезин быжар
үрезин доктаар
үрезин тараа
үре-шиме
үрсүлээр
үүрге, хүлээлге
үүргене
үүредиир, хоюглаар, оонактаар
үлээжиир
үлеш, үлүг
үрелбээн бойдус, кижиг дегбээн бойдус

үр тархалт
ураг
үр боловсрох
үр тогтох
үр тариа
үр шим
тоос хүртэх
үүрэг
түрс
бутлах
ноогдох
ноогдол
онгон байгаль

Х

хааршак
хад
хайык
хала
халалыг
халыын хемчиир шил
халдыыр
хамгаалаар
хам чүдүлге
хараалдаар
хара кудурук
хараңгы
харшил
харылзаа
харылзажыыр
харыысалга
хая чуруу
хевир
хей байдал
хей
хейлиг суксун
хек-даван
хем суг
хем, өзек
хенертен соор

хайрцаг
хая
шошго
хал
халтай
халуун хэмжигч
үсрэх
хамгаалах
бөө мөргөл
цухуйх
хар сүүлт
харанхуй
харшил
харилцаа
харилцах
хариуцлага
хадны зураг
хэлбэр
хийн төлөв
хий
хийжүүлсэн ундаа
яргуй
гол горхи
гол
цочир хүйтрэх

хенертен, билбейн
хереглээр
хереглээшкин
херел үндүрүкчү
херел чажыышкыны
херел чандырлыыр
херел
херелдиң мөөңү
херелдиң мөөңүнүң дооразы
херелдиң дооразы
херелдиң бүргүүлү
хок калдык
холбаа хамаарылга
холбаа
холга өөредиир
холду адыштаар
холу билен имнээр, холунан аайтыыр
хоочулажыыр
хора уржук
хоюг, үүрмек
хөгжүүр
хөл хөөлбек
хөл
хөңнү улуг
хөөлбек
хөрөк
хөрөктиң хозу
хөрзүн
хөшүүрэг
хуваарь, үлелге
хуву, пиивир
хуу кижиг
хүлөр
хүн бүрү, хүннүнч
хүн дээр чер
хүн
хүн
хүндүлээчел
хүнезин ногаазы
хүнезин
хүннүнч херели

санамсаргүй
хэрэглэх
хэрэгцээ
гэрэл үүсгэгч
гэрлийн цацраг
гэрэл ойх
гэрэл
гэрлийн багц
гэрлийн багцын өргөн
гэрлийн өргөн
гэрлийн бүрхүүл
хог хаягдал
холбоо хамаарал
холбоо
гаршуулах
гараа атгах
зангах
ярих
хор уршиг
үйрмэг
хөгжих
нуур цөөрөм
нуур
ямбалыг
цөөрөм
цээж
цээжний хэнхэрцэг
хөрс
хөшүүрэг
хуваарь
хуванцар
хувь хүн
хүрэл
өдөр тутам
нарны тусгал
нар
өдөр
зочломтгой
хүнсний ногоо
хүнс
нарны гэрэл

хүрээлел
хүрээлелдиң градузу
хүчилтөрөгч
хыйыр, дыртык
хыйышкаа
хыл
хыналда ажыл
хыынды

орчин
орчны температур
хүчилтөрөгч
хазгай
собицол
хялгас
сорил
хаягдал

Ч

ча судал
ча
чавыс
чаанан олурткан үнүш
чагаа хавы
чагырга
чадаг
чадаг олурар
чадагай, ажык
чажаары
чайлаш чок
чылан уязы
чаңгыргаландыр
чаңгыс аай, дөөй
чапсар
чыгажыыр
чарын
чараш чаагай
чараш черлер
чарлыг кижиги
часкы
частырыг
частыыр
чаш төл
чаш, назын
чаштың бөлүү
чаштыы талазы
чаштыы түрү
чаштыыкы
чеди бурган

нуман судал
нум
нам
шинээр суулгасан ургамал
дугтуй
захиргаа
явган
явган суух
задгай
наслалт
зайлшгүй
үлд өвс
хадаах
нийтлэг
завсарлагаан
шахагдах
дал
гоо сайхан
үзэсгэлэнт газрууд
суут хүн
сарьсан багваахай
алдаа
задрах
зулзага
нас
насны ангилал
гадары
гадаад төрх
гадаад
долоон бурхан

чедимче чок, чедишпес
чедимче
чел
чем тежээлдинъ дизи
чем, аъш-чем
чемнениир дура
чепсек
чергелешкек
чер-ле
черниң кыры
чигир
чигирзиг
чижээзи, тодарадыырга
чиик
чик, чоога
чилиг
чирвеш
чоннуң бот догуннаашкыны
чоргаарланыыр
чоругжу
чөвүлемче
чөленчи
чөпшээрежиир
чумурга
чуга
чурт
чурттуң алдарлыг улустары
чурттуң нийгэми
чурум үрээшкени
чурум
чумурга
чумургалаар
чүгүрер
чүдүүр
чүк аайтыкчы
чүткүүр
чүректиг
чүүн чарты
чыжыргана
чымчак мөгөөрс
чыкта

хүрэлцэхгүй
хүрэлцээ
дэл
идэш тэжээлийн хэлхээ
хоол
хоолны дуршил
багаж зэвсэг
зэрэгцээ
ер нь
газрын гадар
чихэр
чихэрлэг
тухайлбал
хямд
гуу жалга
чөмөг
дун
үндэсний тусгаар тогтнол
бахархах
зорчигч
зөвлөмж
тулгуур
зөвшилцөх
өндөг
нимгэн
нутаг
нутгийн алдартнууд
нутгийн нийгэм
зөрчил
дэг
өндөг
өндөглөх
гүйх
шүтэх
луужин
зүтгэх
зоригтой
зүүн хагас
чацаргана
зөөлөн мөгөөрс
чагт

чыкталаар
чыл санаашкын чурагайы
чыл санаашкын шугаму
чыл санаашкыны
чырыткы
чыыр
чыырлыыр

чагтлах
цаг тооны бичиг
он тооллын шугам
он тоолол
гэрэлтүүлэг
хуримтлуулах
агших

Ш

шавар
шаг хуваалдазы
шана
шарлан
шевер
шерги
шенек
шиидиң херели
шиитпир
шилндек кылыг
шимченгир
шинчи демдек
ширик
шиви
шойлаашкын
шокшуур
шоң
шөл чер
шуудан
шүлегей
шүншүгүр
шүүр саазын
шывайынга тулар, сөгедээр
шывар
шывыглыг ногаа шөлү
шыгжамыр дептери
шыгжамыр
шыгшаар
шыгшаар байдал
шыгшаар хуусаа
шыдал

давхих
цагийн хуваарь
чарга
хуайс
цэмцгэр
царцаа
тохой
чийдэнгийн гэрэл
шийдвэр
сор бүтээгдэхүүн
авхаалжтай
шинж тэмдэг
зүлэг
гацуур
чийгийн улаан
шогших
шон
тал газар
шуудан
шүлхий
шөнтөг
шүүдэг цаас
сөхрөх
хучих
хүлэмж талбай
хадгаламжийн дэвтэр
хадгаламж
хадгалах
хадгалах нөхцөл
хадгалах хугацаа
чадал

шылаашкын
шык
шын чемненири
шынар
шынар

алжаал
хур тунадас
зохистой хооллолт
илчлэг
чанар

Ы

ыдык
ылавлаар, хынаар
ылгаар
ылгаар
ылгал
ыргай
ыт кат
ыглаар
ыт чок ыглаар, шимээн чок билдирбейн
ыглаар
ыядыыр
ыяштың уру

онгон дагшин
нягтлах
ялгах
ангилах
ялгаа
хайлаас
нохойн хошуу
уйлах

сэмхэн уйлах
ичих
яр

Э

эвилең ээлдек
эвилең
эвлежип каттыжар
эгин
эгиннээш, эгин
эглиир өскерлиишкиннер
эд көрөңги
эктин кызар
электээр
эне
эң-не чугул
эп-каттыжыышкыны
эптиг
эрге
эргезинге турары
эргек
эргектиң хээзи

ээлдэг
найрсаг
эвлэлдэн нэгдэх
мөр
дамнуурга
эргэх өөрчлөлт
эд хөрөнгө
мөрөө хавчих
тохуурхах
эмэг эх
амин чухал
эв нэгдэл
эвсэг
эрх
эрхшээл
хуруу
хурууны хээ

эрдэс бодис
эрийдээр
эрийдээшкин, эриидеп шүүр
ээр
ээги ай, чартык ай
ээги
ээн чер

эрдэс бодис
яргалах
эрүү шүүх
муруй
хавирган сар
хавирга
зэлүүд газар, тал хээр

Я

ядаргаа
ядыы
яндан

ядаргаа
ядуу
яндан

СУРГАЛТЫН ТОЛЬ БИЧИГ БОЛОВСРУУЛАХАД АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

Толь бичиг

1. Цэвэл.Я, (1966) Монгол хэлний товч тайлбар толь. УБ., Улсын хэвлэлийн хэрэг эрхлэх хороо.

Сурах бичиг

1. Энхтогтох.А, ба бус, (2020) Хүн ба орчин 1-р анги. УБ., Соёмбо принт ХХК
2. Энхтогтох.А ба бус, (2020) Хүн ба орчин 2-р анги. УБ., Битпресс ХХК
3. Энхтогтох.А ба бус, (2020) Хүн ба орчин 3-р анги. УБ., Битпресс ХХК
4. Хүн ба байгаль 4-р анги
5. Ц.Пагмасүрэн ба бус, (2020) Хүн ба байгаль 5-р анги.

Эмхэтгэн боловсруулсан:
Н. Мөнххүү, О. Хувьзаяа, Э. Шагдар

Ерөнхий редактор Х. Гансүх (Ph.D)

Редакторын баг:
Х. Батсүх, Б. Баярсайхан (Ph.D), Х. Нарангарав

Зөвлөх баг:
М.В. Бавуу-Сюрюн (Sc.D), У. Туяа (Ph.D)

Талархал

Хос хэлний сургалтад онцгой анхаарч, сургалтын чанарыг сайжруулах зорилготой энэхүү сургалтын толь бичгийг эмхэтгэн боловсруулах ажлыг дэмжсэн Боловсрол, шинжлэх ухааны сайд Л.Энх-Амгалан, Боловсролын судалгааны үндэсний хүрээлэнгийн удирдлагууд болон толь бичгийг сурагчдад түгээх ажилд санхүүгийн дэмжлэг үзүүлсэн НҮБ-ын Хүүхдийн сан, Дэлхийн банкны хамт олонд сурагчдынхаа өмнөөс гүн талархал илэрхийлье.

Орчин цагт мартагдаж буй хуучны тува үг хэллэгийн талаар мэдээлэл өгч, толийн чанарыг сайжруулахад тус нэмэр болсон Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын нутгийн ахмад настан буурлууддаа баярлалаа.